
इकाई- 10 अनेक शब्दों के लिए एक शब्द का प्रयोग

पाठ-संरचना

- 10.0 उद्देश्य
- 10.1 परिचय
- 10.2 समास
- 10.3 नामधातु से निष्पन्न
- 10.4 तत्त
- 10.5 यङ्ङन्त
- 10.6 सन्नन्त
- 10.7 सारांश
- 10.8 अभ्यास के प्रश्न
- 10.9 पठनीय ग्रंथ

10.0 उद्देश्य

इस पाठ का उद्देश्य छात्रों को अनेक शब्दों के स्थान पर एक शब्द के प्रयोग से परिचित कराना है। संस्कृत में सन्नन्त, यङ्ङन्त (पौनः पुन्यवाची) तथा नामधातु रूपों के द्वारा अनेक शब्दों के स्थान पर एक शब्द का प्रयोग किया जाता है। ऐसे शब्दों के प्रयोग समास शैली के लिए उपयुक्त होते हैं। इससे अभिव्यक्ति में विशिष्टता आती है।

पठितुम् इच्छति : पिपठिषति (सन्नन्त)

रूपं पश्यति रूपयति (नामधातु से निष्पन्न)

पुनः पुनः पश्यति दरीदृश्यते (यङ्ङन्त)

इनके अतिरिक्त समास, तत्तान्त शब्दों के द्वारा भी अनेक शब्दों के अर्थ को व्यक्त किया जाता है।

यथा—(निर्मलं जलं यस्याः सा नदी) निर्मलजला

(दशरथस्य अपत्यं पुमान्) दाशरथिः

10.1. परिचय

संस्कृत भाषा का एक वैशिष्ट्य इसकी समास शैली है। प्राचीन गद्य लेखकों की कृतियाँ यथा सुबन्धु, बाण, दण्डी की रचनाओं में इसका प्रकर्ष देखा जाता है। समास, तत्त, नामधातु से निष्पन्न रूप, सन्नन्त, यङ्ङन्त क्रियापदों के प्रयोग के कारण संस्कृत लेखन शैली हिन्दी अंग्रेजी भाषा शैली से भिन्न हो जाती है। संस्कृत में बहुव्रीहि समास का अधिक प्रयोग भी समासशैली में परिलक्षित होता

है। इस पाठ में इन सभी पक्षों को ध्यान में रखते हुए उदाहरणों के द्वारा अनेक शब्दों के लिए एक शब्द के प्रयोग को दर्शाया गया है।

10.2 अनेक शब्दों के लिए एक शब्द का प्रयोग

संस्कृत भाषा समासशैली के लिए विख्यात है। इसमें अनेक पदों के लिए एक पद का प्रयोग किया जाता है। भाषा की सुदृढ़ता, भावों की गम्भीरता और चुस्त शैली के लिए यह आवश्यक है कि लेखक शब्दों के चयन में विशेष रूप से ध्यान दे, जिससे वह विस्तृत विचारों या भावों को कम से कम शब्दों में व्यक्त कर सके। 'गागर में सागर भरना' कहावत यहीं चरितार्थ होती है। समास, तत्तत् प्रत्ययों द्वारा वाक्यांश या वाक्य एक शब्द या पद के रूप में संक्षिप्त किए जा सकते हैं। ऐसी स्थिति में मूल वाक्यांश या वाक्य में शब्दों के अनुसार ही एक शब्द या पद का निर्माण होना चाहिए। दूसरी बात यह कि वाक्यांश को संक्षेप में सामासिक पद का भी रूप दिया जाता है। कुछ ऐसे लाक्षणिक पद या शब्द भी हैं, जो अपने में पूरे एक वाक्य या वाक्यांश का अर्थ रखते हैं।

संस्कृत में ऐसे पद दो वर्गों में विभाजित किये जा सकते हैं। प्रथमतः नामरूपों से निष्पन्न पद तथा द्वितीयतः धातु से निष्पन्न क्रियारूप। प्रथम के अन्तर्गत तत्तत्तान्त पद, समस्त पद तथा नामधातु अर्थात् नामपदों में तिङन्त प्रत्ययों के योग से निष्पन्न क्रियारूप तथा दूसरे वर्ग के अन्तर्गत सन्नन्त, यङ्ङन्त एवं यङ्लुगन्त क्रियापद आते हैं। इनमें धातु से क्रमशः इच्छार्थक 'सन्' प्रत्यय, भृशार्थक या पौनःपुन्य बोधक (अर्थात् बार-बार के अर्थ में) यङ् प्रत्यय से निष्पन्न क्रियापद आते हैं।

उपरिनिर्दिष्ट वर्गों के पद अपने अन्तर्गत अनेक अर्थों को समाहित कर लेते हैं। उनका विवेचन संस्कृत व्याकरण में वृत्ति के अन्तर्गत किया गया है।

निम्नलिखित अनुभागों में समासान्त, नामधातु, सन्नन्त तथा यङ्ङन्त क्रियारूपों की सूची दी जा रही है।

10.3. समास

समास शब्द का अर्थ है संक्षेप या घटाना। अर्थात् दो या अधिक शब्दों को इस प्रकार मिला देना कि उनके आकार में कमी हो जाए तथा अर्थ भी पूरा पूरा निकल आए।

अधीता विद्या येन सः	☐	अधीतविद्यः, अधीतविद्यकः,	(विद्वान्)
प्राप्तं धनं यं सः	☐	प्राप्तधनः	(पुरुषः)
अधीतं व्याकरणं येन सः	☐	अधीतव्याकरणः	(विद्वान्)
कृतं भोजनं येन सः	☐	कृतभोजनः	(जनः)
जितानि इन्द्रियाणि येन सः	☐	जितेन्द्रियः	(पुरुषः)
ऊढः रथः येन असौ	☐	ऊढरथः	(अनड्वान्)
पीतं दुग्धं येन सः	☐	पीतदुग्धः	(बालः)
पराजिताः अरयः येन सः	☐	पराजितारिः	(नृपः)
कृतं कार्यं येन सः	☐	कृतकार्यः	(पुरुषः)
पीतं दुग्धं यया सा	☐	पीतदुग्धा	(बाला)
दत्तं धनं यस्मै सः	☐	दत्तधनः	(जनः)

निर्गतं भयं यस्मात् तत्	☐	निर्भयम्	(स्थानम्)
पतितं पर्णं यस्मात् सः	☐	पतितपर्णः	(तरुः)
उत्तः ओदनः यस्याः सा	☐	उत्तौदना	(स्थाली)
शुभम् आननम् यस्याः सा	☐	शुभानना	(नारी)
महान् आशयः यस्य सः	☐	महाशयः	(पुरुषः)
महान् अनुभावः यस्य सः	☐	महानुभावः	(पुरुषः)
महत् यशः यस्य सः	☐	महायशाः	(महायशस्कः पुरुषः)
चित्रा गौः यस्य सः	☐	चित्रगुः	(पुरुषः)
स्थिता प्रज्ञा यस्य सः	☐	स्थितप्रज्ञः	(पुरुषः)
रूपवती भार्या यस्य सः	☐	रूपवद्भार्यः	(पुरुषः)
महत् मनः यस्य सः	☐	महामनाः	(मनस्वी पुरुषः)
उदात्तं मनः यस्य सः	☐	उदात्तमनाः	(पुरुषः)
अलंकृतं शरीरं यस्य सः	☐	अलंकृतशरीरः	(पुरुषः)
सत्यं प्रियं यस्य सः	☐	सत्यप्रियः	(पुरुषः)
लम्बम् उदरं यस्य सः	☐	लम्बोदरः	(गणेशः)
पीतम् अम्बरं यस्य सः	☐	पीताम्बरः	(विष्णुः)
नीलम् अम्बरं यस्य सः	☐	नीलाम्बरः	(बलरामः)
दिशः अम्बराणि यस्य सः	☐	दिगम्बरः	(साधुः)
महती सेना यस्य सः	☐	महासेनः	(राजा)
रम्यः पन्थाः यस्य सः	☐	रम्यपथः	(पथिकः)
द्वौ पादौ यस्य सः	☐	द्विपात्	(जनः)
शौभनौ पादौ यस्य सः	☐	सुपात्	(जनः)
तीर्णा नदी येन सः	☐	तीर्णनदीकः	(जनः)
दृष्टा वधूः येन सः	☐	दृष्टवधूकः	(वरः)
नदी माता यस्य सः	☐	नदीमातृकः	(प्रदेशः)
कठोरं चेतः यस्य सः	☐	कठोरचेतस्कः/ कठोरचेताः	(जनः)
दृष्टः धर्मः येन सः	☐	दृष्टधर्मः	(महात्मा)
गाण्डीवं धनुः यस्य सः	☐	गाण्डीवधन्वा	(अर्जुनः)
कौसल्या जाया यस्य सः	☐	कौसल्याजानिः	(दशरथः)
उद्गतः गन्धः यस्य सः	☐	उद्गन्धिः	(आहारः)
शोभनः गन्धः यस्य सः	☐	सुगन्धिः	(आहारः)
सुरभिः गन्धः यस्य सः	☐	सुरभिगन्धिः	(आहारः)
मत्स्यगन्धः इव गन्धः यस्याः सा	☐	मत्स्यगन्धा	(स्त्री)
यशः एव धनं यस्य सः	☐	यशोधनः	(वीरः)
महान् आत्मा यस्य सः	☐	महात्मा	(गान्धिः)

आयते ईक्षणे यस्याः सा	☐	आयतेक्षणा	(स्त्री)
चत्वारि मुखानि यस्य सः	☐	चतुर्मुखः	(ब्रह्मा)
दश आननानि यस्य सः	☐	दशाननः	(रावणः)
मृतः पुत्रः यस्य सः	☐	मृतपुत्रः	(ब्राह्मणः)
मृता भार्या यस्य सः	☐	मृतभार्यः	(पुरुषः)
नष्टा शक्तिः यस्य सः	☐	नष्टशक्तिः	(पुरुषः)
कृष्णा मतिः यस्य सः	☐	कृष्णमतिः	(पुरुषः)
विमला मतिः यस्य सः	☐	विमलमतिः	(पुरुषः)
विगतः धवः यस्याः सा	☐	विधवा	(स्त्री)
विद्या एव धनं यस्य सः	☐	विद्याधनः	(पण्डितः)
शीतला छाया यस्य सः	☐	शीतलच्छायाः	(वृक्षः)
शीता अंशवः यस्य सः	☐	शीतांशुः	(चन्द्रमाः)
नीलः कण्ठः यस्य सः	☐	नीलकण्ठः	(शङ्करः)
लब्धा प्रतिष्ठा येन सः	☐	लब्धप्रतिष्ठः	(पुरुषः)
भग्नः उत्साहः यस्य सः	☐	भग्नोत्साहः	(जनः)
शोभना दन्ताः यस्य सः	☐	सुदन्	(पुरुषः)
प्रियं दर्शनं यस्या सा	☐	प्रियदर्शिनी	(स्त्री)
घोरा आकृतिः यस्य सः	☐	घोराकृतिः	(जनः)
भीमः पराक्रमः यस्य सः	☐	भीमपराक्रमः	(जनः)
अधिज्यं धनुः यस्य सः	☐	अधिज्यधन्वा	(जनः)
अविद्यमानो वत्सः यस्याः सा	☐	अवत्सा	(गौः)
विकसितानि पङ्कजानि यस्मिन् तत्	☐	विकसितपङ्कजम्	(सरः)
अविद्यमानः पुत्रः यस्य सः	☐	अपुत्रः	(पुरुषः)
बहूनि फलानि यस्मिन् सः	☐	बहुफलः	(वृक्षः)
चन्द्रः इव मुखं यस्याः सा	☐	चन्द्रमुखी	(स्त्री)
मृगस्य नयने इव नयने यस्याः सा	☐	मृगनयनी	(स्त्री)
गन्तुं यस्य सः	☐	गन्तुकामः	(जनः)
व्यूढम् उरः यस्य सः	☐	व्यूढोरस्कः	(जनः)
वीराः पुरुषाः यस्मिन् सः	☐	वीरपुरुषः, वीरपुरुषकः	(ग्रामः)
प्रभूतं सलिलं यस्मिन् तत्	☐	प्रभूतसलिलम्	(सरः)
आरूढः वानरः यस्मिन् सः	☐	आरूढवानरः	(वृक्षः)
विमलम् उदकं यस्यां सा	☐	विमलोदका	(वापी)
केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं यु [□] मारब्धम् ☐	☐	केशाकेशि	(बाल पकड़कर होने वाला यु [□]) झोंटाझोटी
दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहत्य इदं यु [□] प्रवृत्तम् ☐	☐	दण्डादण्डि	(दण्डों से लड़ा जाने वाला यु [□]) लाठालाठी

पुत्रेण सह विद्यमानः	☐	सपुत्रः	(पिता)
परिवारेण सह विद्यमानः	☐	सपरिवारः	(गृहस्वामी)
भार्यया सह विद्यमानः	☐	सभार्यः	(जनः)
नास्ति किञ्चन यस्य सः	☐	अकिञ्चनः	(जनः)
धनुः पाणौ यस्य सः	☐	धनुष्पाणिः	(रामः)
खड्गः हस्ते यस्य सः	☐	खड्गहस्तः	(योऽङ्गः)
पिनाकः पाणौ यस्य सः	☐	पिनाकपाणिः	(शिवः)
चक्रं पाणौ यस्य सः	☐	चक्रपाणिः	(विष्णुः)
चन्द्रःशेखरे यस्य सः	☐	चन्द्रशेखरः	(शिवः)
लगुडः हस्ते यस्य सः	☐	लगुडहस्तः	(व्याघ्रः)
रूपवती स्त्री यस्य सः	☐	रूपवत्स्त्रीकः	(नरः)
ईश्वरः कर्ता यस्य सः	☐	ईश्वरकर्तृकः	(संसारः)
अन्नं धातु यस्य सः	☐	अन्नधातुकः	(नरः)
सुन्दरी वधूः यस्य सः	☐	सुन्दरवधूकः	(पुरुषः)
दत्तं चित्तं येन सः	☐	दत्तचित्तः	(शिष्यः)
लम्बौ कर्णौ यस्य सः	☐	लम्बकर्णः	(गन्धर्वः)
चन्द्रस्य कान्तिः इव कान्तिः यस्य सः	☐	चन्द्रकान्तिः	(पुरुषः)
प्रियं सर्पिः यस्य सः	☐	प्रियसर्पिष्कः	(जिसे घी प्रिय हो)
बहवः दण्डिनः यस्याः साः	☐	बहुदण्डिका	(नगरी)
सुकेशी भार्या यस्य सः	☐	सुकेशीभार्यः	(पुरुषः)
कल्याणी प्रिया यस्य सः	☐	कल्याणीप्रिय	(पुरुषः)
बहुःव्रीहिः (धान्यम्) यस्य अस्ति सः	☐	बहुव्रीहिः	(जनः)
श्वेतम् अम्बरं यस्याः सा	☐	श्वेताम्बरा	(सरस्वती)
निर्गतं धनं यस्मात् सः	☐	निर्धनः	(पुरुषः)
निर्गतः जनः यस्मात् तत्	☐	निर्जनम्	(स्थानम्)
विगतः अर्थः यस्मात् सः	☐	व्यर्थः	(पुरुषः)
प्रपतितानि पर्णानि यस्मात् सः	☐	प्रपर्णः	(तरुः)
लब्धं यशः येन सः	☐	लब्धयशाः	(जनः)
शोभनं हृदयं यस्य सः	☐	सुहृद्	(मित्रम्)
चन्द्रः भाले यस्य सः	☐	चन्द्रभालः	(शङ्करः)
षट् आननानि यस्य सः	☐	षडाननः	(कार्तिकेयः)
गजस्य इव आननं यस्य सः	☐	गजाननः	(गणेशः)
त्रीणि लोचनानि यस्य सः	☐	त्रिलोचनः	(शिवः)
सुन्दरे लोचने यस्याः सा	☐	सुलोचना	(नारी)
पापा बुद्धिः यस्य सः	☐	पापबुद्धिः	(पापी)

कुत्सिता मतिः यस्य सः	☐	कुमतिः	(पुरुषः)
अल्पा बुद्धिः यस्य सः	☐	अल्पबुद्धिः	(जनः)
षण्णाम् मातृणाम् अपत्यं पुमान्	☐	षाण्मातुरः	(कार्तिकेयः)
पुष्पं धनुर्यस्य सः	☐	पुष्पधन्वा	(कामदेवः)
पञ्च वा षड् वा	☐	पञ्चषाः	(पाँच-छ)
द्वौ वा त्रयो वा	☐	द्वित्राः	(दो-तीन)
द्वौ वा चत्वारो वा	☐	द्विचतुराः	(दो-चार)
नास्ति मेधा यस्य सः	☐	अमेधः	(पुरुषः)
द्यौश्च पृथिवी च	☐	द्यावापृथिव्यौ	
सूर्यश्च चन्द्रमाश्च	☐	सूर्याचन्द्रमसौ	
समानः पतिः यस्याः साः	☐	सपत्नी (स्त्री)	
उद्गता नासिका यस्य सः	☐	उन्नसः	
समानं गोत्रं यस्य सः	☐	सगोत्रः	
द्वयोः पार्श्वयोः गताः आपः यस्मिन् तत्	☐	द्वीपम्	
अमराः अस्यां सन्ति इति	☐	अमरावती	
अन्तर्गताः आपः यस्मिन् तत्	☐	अन्तरीपम्	
मुष्टिभ्यां मुष्टिभ्यां प्रहृत्य इदं युष्मत् प्रवृत्तम्	☐	मुष्टामुष्टि	
समानं वयं यस्य सः	☐	समानवयाः, समानवयस्कः	
नास्ति प्रजा यस्य सः	☐	अप्रजः	
दुष्टा मेधा यस्य सः	☐	दुर्मेधः	
युवती जाया यस्य सः	☐	युवजानिः	
सुन्दरी जाया यस्य सः	☐	सुन्दरजानिः	
पद्मं नाभौ यस्य सः	☐	पद्मनाभः	
अन्तः लोमानि यस्य सः	☐	अन्तर्लोमः	
बहिःलोमानि यस्य सः	☐	बहिर्लोमः	
प्रोषितः पतिः यस्याः सा	☐	प्रोषितपतिका	
पत्न्या सह वर्तमानः यः सः	☐	सपत्नीकः	
विगतानि चत्वारि यस्य सः	☐	विचतुरः	
शोभनानि चत्वारि यस्य सः	☐	सुचतुरः	
श्वेतम् अम्बरं यस्य सः	☐	श्वेताम्बरः (साधुः)	
माता च पिता च	☐	पितरौ	
भ्राता च भगिनी	☐	भ्रातरौ	
श्वश्रूश्च श्वशुरश्च च	☐	श्वशुरौ	
पुत्रश्च पुत्री (दुहिता) च	☐	पुत्रौ	
हंसश्च हंसी च	☐	हंसौ	
शूद्रौ च शूद्रश्च	☐	शूद्रौ	
जाया च पतिः च	☐	दम्पती, जम्पती	

तत्प्रत्ययपाणि

अनेक शब्दों के लिए एक शब्द का प्रयोग का अन्यतम उदाहरण तत्प्रत्यय से निष्पन्न शब्द हैं। ऐसे पद नामपदों में विशेष अर्थ को बताने वाले प्रत्ययों का योग रहता है। संस्कृत में ऐसे पदों का प्रयोग शब्दावली का महत्वपूर्ण अंश है। पाणिनि ने अपनी अष्टाध्यायी में एक तिहाई सूत्रों से अधिक में तत्प्रत्ययान्त शब्दों का विवेचन किया है। यथा—

अपत्य अर्थ को व्यक्त करने के लिए विविध प्रत्यय जोड़कर रूप निष्पन्न किए जाते हैं—

(अ) इक्ष्-दाशरथिः	<	दशरथस्य अपत्यं पुमान्
सौमित्रिः	<	सुमित्रायाः अपत्यं पुमान्
द्रौणिः	<	द्रोणस्य अपत्यं पुमान्
(आ) ढक्-वैनतेयः	<	विनतायाः अपत्यं पुमान्
भागिनेयः	<	भगिन्याः अपत्यं पुमान्
कौन्तेयः	<	कुन्त्याः अपत्यं पुमान्
माद्रेयः	<	माद्र्याः अपत्यं पुमान्
राधेयः	<	राधायाः अपत्यं पुमान्
गाङ्गेयः	<	गङ्गायाः अपत्यं पुमान्
(इ) अण्-वासुदेवः	<	वसुदेवस्य अपत्यं पुमान्
(ई) अण्-काषायम्	<	कषायेन रक्तं वस्त्रम्
हारिद्रम्	<	हरिद्रया रक्तं वस्त्रम्
(उ) रूपवान्	<	प्रशस्यं रूपं यस्य सः
गोमान्	<	बहवः गावः यस्य सः
उदरिणी	<	गुरु उदरम् यस्याः सा।

10.4. नामधातु

संस्कृत में नाम का अर्थ संज्ञा है। किसी संज्ञा के अनन्तर जब प्रत्यय जोड़कर धातु बना लेते हैं, तो उसे नामधातु कहते हैं। नाम-धातुओं के विशेष-विशेष अर्थ होते हैं।

1. अपने लिए किसी चीज़ की इच्छा के अर्थ में निष्पन्न धातु इस प्रकार हैं—

आत्मनः पुत्रम् इच्छति	>	पुत्रकाम्यति
आत्मनः यशः इच्छति	>	यशस्काम्यति
आत्मनः पुत्रम् इच्छति	>	पुत्रीयति
आत्मनः राजानम् इच्छति	>	राजीयति
आत्मनः कविम् इच्छति	>	कवीयति
आत्मनः नदीम् इच्छति	>	नदीयति
आत्मनः विष्णुम् इच्छति	>	विष्णूयति
आत्मनः वधूम् इच्छति	>	वधूयति
आत्मनः गाम् इच्छति	>	गव्यति
पानात् अन्यार्थे उदकम् इच्छति	>	उदकीयति

पानाय उदकम् इच्छति	>	उदन्यति
संग्रहार्थे अन्नम् इच्छति	>	अन्नीयति
अशनम् लब्धुम् इच्छति	>	अशनीयति
अशनं बुभुक्षते	>	अशनायति
धनम् आकांक्षति	>	धनायति
(2) आचरण अथवा अनुकरण के अर्थ में भी नामपदों से क्रियापद बनते हैं।		
कृष्णः इव आचरति	>	कृष्णायते (बालकः कृष्णायते)
अप्सरा इव आचरति	>	अप्सरायते (गर्दभी अप्सरायते)
कुमारी इव आचरति	>	कुमारायते
युवती इव आचरति	>	युवायते
पाचक इव आचरति	>	पाचकायते
सत्यं करोति, आचष्टे	>	सत्यापयति
रूपम् पश्यति	>	रूपयति
वीणया उपगायति	>	उपवीणयति
त्वचं गृह्णाति	>	त्वचयति
व्याघ्रः इव आचरति	>	व्याघ्रायते
रामः इव आचरति	>	रामायते, रामति
शिष्यं पुत्रम् इव आचरति	>	पुत्रायते
कविः इव आचरति	>	कवीयते, कवयति
गुरुः इव आचरति	>	गुरूयते, गुरवति
शिष्यं पुत्रम् इव आचरति	>	पुत्रायते
पिता इव आचरति	>	पित्रीयति
आचार्या माता इव आचरति	>	मात्रीयति
गुरौ राजनि इव आचरति	>	राजन्यति
मन्त्रिणि राजनि इव आचरति	>	राजन्यति
मित्रं रिपुम् इव आचरति	>	रिपूयति
शिष्य इव आचरति	>	शिष्यायते
विमाता इव आचरति	>	विमात्रीयते
दरिद्रः राजा इव आचरति	>	राजायते
सज्जनः इव आचरति	>	सज्जनायते
पितृव्यः पिता इव आचरति	>	पित्रीयते
आचरण या बार-बार एक की क्रिया के किए जाने के अर्थ में भी नामपदों से क्रियाएँ निष्पन्न होती है।		
रोमन्थम् वर्तयति	>	रोमन्थायते
तपः चरति	>	तपस्यति
उद्गीर्य चर्वयति	>	रोमन्थायते
दुःखम् अनुभवति, वेदयते	>	दुःखायते

कृच्छ्रम् अनुभवति	>	कृच्छ्रायते
सुखम् अनुभवति, वेदयते	>	सुखायते
हलिं गृह्णाति	>	हलयति
वस्त्रेण आच्छादयति	>	वस्त्रयति
तूस्तानि विहन्ति	>	विस्तूयति केशम्
अर्थम् आचष्टे	>	अर्थापयति
श्लोकैः उपस्तौति	>	उपश्लोकयति
उद्वमन के अर्थ में वाष्प, ऊष्मा और फेन से निष्पन्न क्रियाएँ निम्नलिखित हैं—		
वाष्पम् उद्वमति	>	वाष्पायते
ऊष्माणम् उद्वमति	>	ऊष्मायते
फेनम् उद्वमति	>	फेनायते
धूमम् उद्वमति	>	धूमायते
अलोहितम् लोहितम् भवति	>	लोहितायति, लोहितायते
अचपलः चपलः भवति	>	चपलायति, चपलायते
अपण्डितः पण्डितः भवति	>	पण्डितायते
अमलिनो मलिनः भवति	>	मलिनायते
अभृशः भृशः भवति	>	भृशायते
अशीघ्रं शीघ्रं भवति	>	शीघ्रायते
अमन्दः मन्दः भवति	>	मन्दायते
अनुत्सुकः उत्सुकः भवति	>	उत्सुकायते
असुमनाः सुमनाः भवति	>	सुमनायते
अद्रुमः द्रुमः भवति	>	द्रुमायते
अनुन्मनाः उन्मनाः भवति	>	उन्मनायते
माला इव आचरति	>	मालाति
कवि इव आचरति	>	कवयति
राजा इव आचरति	>	राजानति
पण्डित इव आचरति	>	पण्डितायते
गर्दभः इव आचरति	>	गर्दभायते
अश्वः इव आचरति	>	अश्वायते, अश्वति
द्रुमः इव आचरति	>	द्रुमायते
पटापटा भवति इति	>	पटपटायते, पटपटायति
कष्टाय क्रामति	>	कष्टायते
राशीनाम् संचयं करोति	>	राशीकरोति
मुण्डं करोति	>	मुण्डयति
श्लक्ष्णं करोति	>	श्लक्ष्णयति
लवणं करोति	>	लवणयति (व्यञ्जनम्)

‘करना’ अर्थ में णिच् प्रत्यय लगाकर नामधातु बनाए जाते हैं।

प्रश्नं करोति	>	प्रश्नयति
शब्दं करोति	>	शब्दायते
पृथुं करोति	>	प्रथयति
दृढं करोति	>	द्रढयति
मृदु करोति	>	म्रदयति
दूरं करोति	>	दवयति
अन्तिकं करोति	>	नेदयति
स्थूलं करोति	>	स्थवयति
लघु करोति	>	लध्वयति
क्षुद्रं करोति	>	क्षोदयति
धवलं करोति	>	धवलयति
चिह्नं करोति	>	चिह्नयति
पवित्रं करोति	>	पवित्रयति
नमः करोति	>	नमस्यति
कलहं करोति	>	कलहायते
दुःखं करोति	>	दुःखायते
मिश्रं करोति	>	मिश्रयति
व्रतं करोति	>	व्रतयति
अश्वेन अतिक्रामति	>	अश्वयति
हस्तिना अतिक्रामति	>	हस्तयति
असिना हन्ति	>	असयति
दण्डेन हन्ति	>	दण्डयति
वैरं करोति	>	वैरायते
मेघं करोति	>	मेघायते
सुदिनं करोति	>	सुदिनायते
दुर्दिनं करोति	>	दुर्दिनायते

10.5. यङ्ङन्त :

किसी क्रिया के बार बार किये जाने या उसके आतिशय्य को बताने के लिए धातु में य(ङ्) प्रत्यय लगाया जाता है। यङ् प्रत्यय लगने से धातु का द्वित्व हो जाता है। क्रियारूप आत्मनेपदी होता है। परस्मैपदी रूप प्रायः वैदिक संस्कृत में मिलते हैं।

√भू	□	बोभूयते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा भवति
√दृश्	□	दरीदृश्यते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा पश्यति
√पा	□	पेपीयते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा पिबति
√जि	□	जेजीयते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा जयति

√घ्रा	☐	जेघ्रीयते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा जिघ्रति
√पत्	☐	पतीपत्यते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा पतति
√नी	☐	नेनीयते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा नयति
√वस्	☐	वावस्यते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा वसति
√वद्	☐	वावद्यते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा वदति
√भ्रम्	☐	बाभ्रम्यते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा भ्रमति
√लभ्	☐	लालभ्यते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा लभते
√हा	☐	जेहीयते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा जहाति
√भृ	☐	बेभ्रीयते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा बिभर्ति
√दिव्	☐	देदीव्यते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा दीव्यति
√नृत्	☐	नरीनृत्यते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा नृत्यति
√पुष्	☐	पोपुष्यते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा पुष्यति
√नश्	☐	नानश्यते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा नश्यति
√मद्	☐	मामद्यते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा माद्यति
√व्यध्	☐	वेविध्यते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा विध्यति
√जृ	☐	जेजीर्यते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा जीर्यते
√शम्	☐	शाशम्यते	<	पुनः पुनः अतिशयेन शाशम्यति
√सेव्	☐	सैषिव्यते	<	पुनः पुनः अतिशयेन सेवते
√कम्प्	☐	चकम्प्यते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा कम्पते
√स्था	☐	तेष्ठीयते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा तिष्ठति
√हन्	☐	जघन्यते		
		जेघ्नीयते		
		जघ्नीयते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा हन्ति
√शास्	☐	शेशिष्यते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा शास्ति
√रुद्	☐	रोरुद्यते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा रोदिति
√विद्	☐	वेविद्यते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा वेत्ति, विद्यते
√तन्	☐	ततन्यते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा तनोति, तनुते
√कृ	☐	चेक्रीयते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा करोति
√रुध्	☐	रोरुध्यते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा रुणा□, रुन्धे
√भुज्	☐	बोभुज्यते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा भुनक्ति, भुङ्ते
√छिद्	☐	चेच्छिद्यते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा छिनत्ति
√भिद्	☐	बेभिद्यते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा भिनत्ति
√युज्	☐	योयुज्यते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा युज्यते
√क्री	☐	चेक्रीयते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा क्रीणाति, क्रीणीते
√ग्रह्	☐	जरीगृह्यते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा गृह्णाति, गृह्णीते

√ज्ञा	□ जाज्ञायते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा जानाति, जानीते
√बन्ध्	□ बाबध्यते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा बध्नाति
√पू	□ पोपूयते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा पवते, पुनाति
√मुष्	□ मोमुष्यते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा मुष्णाति
√प्री	□ पेप्रीयते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा प्रीयते, प्रीणाति
√सू	□ सोषूयते	<	पुनः पुनः अतिशयेन सूते
√भी	□ बेभीयते	<	पुनः पुनः अतिशयेन बिभेति
√दा	□ देदीयते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा ददाति
√पठ्	□ पापठ्यते	<	पुनः पुनः अतिशयेन वा पठति
√लिख्	□ लेलिख्यते	<	पुनः पुनः अतिशयेन लिखति
√खाद्	□ चाखाद्यते	<	पुनः पुनः अतिशयेन खादति
√स्मृ	□ सास्मयते	<	पुनः पुनः अतिशयेन स्मरति।
√प्रच्छ्	□ परीपृच्छ्यते	<	पुनः पुनः अतिशयेन पृच्छति
√व्रज	□ वाव्रज्यते	<	कुटिलं व्रजति वाव्रज्यते भुजङ्गः।
√गम्	□ जगम्यते	<	कुटिलं गच्छति-सर्पः जगम्यते।
√जप्	□ ज□जप्यते	<	गर्हितं जपति अयं ज□जप्यते।

10.6. सन्नन्त (इच्छार्थक) रूपाणि :

इच्छा अर्थ में इच्छा को व्यक्त करने के अर्थ में धातु से 'सन्' प्रत्यय लगाकर रूप निष्पन्न होते हैं, इन्हें सन्नन्त क्रियारूप कहा जाता है। ऐसे प्रयोगों में इच्छा व्यक्त करनेवाला तथा कार्य करने वाला कर्ता प्रायः एक होता है। इसमें धातु का द्वित्व हो जाता है।

- √पठ् (पठति)—पिपठिषति < रामः पठितुम् इच्छति
 √श्रु (शृणोति)—शूश्रूषते □ सुनना चाहता है < श्रोतुम् इच्छति
 √भू (भवति)—बुभूषति □ होना चाहता है < भवितुम् इच्छति
 √भूष् (भूषयति)—बुभूषिषति □ सजाना चाहता है < भूषयितुम् इच्छति
 √पच् (पचति-पचते)—पिपक्षति, पिपक्षते □ पकाना चाहता है < पक्तुम् इच्छति
 √पत् (पतति)—पिपतिषति, पित्सति □ गिरना चाहता है < पतितुम् इच्छति
 √प्रच्छ् (पृच्छति)—पिपृच्छिषति □ पूछना चाहता है < प्रष्टुम् इच्छति
 √वद् (वदति)—विवदिषति, विवक्षति □ बोलना चाहता है < वदितुम् इच्छति
 √विद् (वेत्ति)—विविदिषति □ जानना चाहता है < वेदितुम् इच्छति
 √वस् (वसति)—विवत्सति □ बसना चाहता है < वस्तुम् इच्छति
 √वह् (वहति-वहते)—विवक्षति-विवक्षते □ ढोना चाहता है < वोढुम् इच्छति
 √अद् (अति)—जिघत्सति □ खाना चाहता है < अत्तुम् इच्छति
 √हन् (हन्ति)—जिघांसति □ मारना चाहता है < हन्तुम् इच्छति
 √ग्रह् (गृह्णाति)—जिघृक्षति □ पकड़ना चाहता है < ग्रहीतुम् इच्छति

- √सिक् (सीव्यति)—सुस्यूषति, सिसेविषति □ सीना चाहता है < सेवितुम् इच्छति।
 √सेक् (सेवते)—सिसेविषते □ सेवा करना चाहता है < सेवितुम् इच्छति।
 √गम् (गच्छति) जिगमिषति □ जाना चाहता है < गन्तुम् इच्छति।
 √लिक् (लिखति) लिलिखिषति, लिलेखिषति □ लिखना चाहता है < लेखितुम् इच्छति।
 √अधि + इङ् (अधीते) अधिजिगांसते □ अध्ययन करना चाहता है < अध्येतुम् इच्छति।
 √ध्यै (ध्यायति) दिध्यासति □ ध्यान करना चाहता है < ध्यातुम् इच्छति।
 √स्था (तिष्ठति) — दिध्यासति □ ध्यान करना चाहता है < स्थातुम् इच्छति।
 √स्तु (स्तौति) — तुष्टूषति □ स्तुति करना चाहता है < स्तोतुम् इच्छति।
 √जीक् (जीवति)—जिजीविषति □ जीना चाहता है < जीवितुम् इच्छति।
 √रुद् (रोदति) —रुरुदिषति □ रोना चाहता है < रोदितुम् इच्छति।
 √हस् (हसति)—जिहसिषति □ हँसना चाहता है < हसितुम् इच्छति।
 आ + √रभ् (आरभते) —आरिप्सते □ आरम्भ करना चाहता है < आरब्धुम् इच्छति।
 √लभ् (लभते)—लिप्सते □ पाना चाहता है < लब्धुम् इच्छति।
 √आप् (आप्नोति)—ईप्सति □ पाना चाहता है < आप्तुम् इच्छति।
 √भुज् (भुङ्क्ते)—बुभुक्षते □ खाना चाहता है < भोक्तुम् इच्छति।
 √भुनक्ति—बुभुक्षति □ पालना चाहता है < भोक्तुम् इच्छति।
 √पा (पिबति)—पिपासति □ पीना चाहता है < पातुम् इच्छति।
 √कृ (करोति/कुरुते)—चिकीर्षति, चिकीर्षते □ करना चाहता है < कर्तुम् इच्छति।
 √चि (चिनोति)—चिचीषति, चिकीषति □ चुनना चाहता है < चेतुम् इच्छति।
 √जि (जयति)—जिगीषति □ जीतना चाहता है < जेतुम् इच्छति।
 वि + √जि (विजयते)—विजिगीषते □ विजय पाना चाहता है < विजेतुम् इच्छति।
 √ज्ञा (जानाति)—जिज्ञासते □ जानना चाहता है < ज्ञातुम् इच्छति।
 √स्मृ (स्मरति)—सुस्मृषते □ याद करना चाहता है < स्मर्तुम् इच्छति।
 √दृश् (पश्यति)—दिदृक्षते □ देखना चाहता है < द्रष्टुम् इच्छति।
 √वृत् (वर्तते)—विवृत्सति □ होना चाहता है < वर्तितुम् इच्छति।
 √दा (ददाति)—दित्सति □ देना चाहता है < दातुम् इच्छति।
 √घ्रा (जिघ्रति)—जिघ्रासति □ सूँघना चाहता है < घ्रातुम् इच्छति।
 √धा (दधाति)—धित्सति □ धारण करना चाहता है < धर्तुम् इच्छति।
 √अर्च् (अर्चति)—आर्चिचिषति □ पूजा करना चाहता है < अर्चितुम् इच्छति।
 √अर्ज (अर्जति) —अर्जिजिषति □ अर्जन करना चाहता है < अर्जितुम् इच्छति।
 √एध् (एधते)—एदिधिषते □ बढ़ना चाहता है < एधितुम् इच्छति।
 √सृज् (सृजति)—सिसृक्षते □ सृजन करना चाहता है < स्रष्टुम् इच्छति।
 √स्पृश् (स्पृशति) —पिस्पृक्षति □ छूना करना चाहता है < स्पर्ष्टुम् इच्छति।
 √स्वप् (स्वपिति)—सुषुप्सति □ सोना चाहता है < स्वप्तुम् इच्छति।

√हस् (हसति)	— जिघतषति	☐ हंसना चाहता है < हसितुम् इच्छति।
√हृ (हरति)	— जिहषति	☐ हरण करना चाहता है < हर्तुम् इच्छति।
√दुह् (दोग्धि)	— दुधुक्षति	☐ दुहना चाहता है < दोग्धुम् इच्छति।
√धाव् (धावति)	☐ (दिधाविषति)	☐ दौड़ना चाहता है < धावितुम् इच्छति।
√धृ (धरति-ते)	— दिधरिषति	☐ पकड़ना चाहता है < धर्तुम् इच्छति।
√ध्यै (ध्यायति)	— दिध्यासति	☐ ध्यान लगाना चाहता है < ध्यातुम् इच्छति।
√नम् (नमति)	— निनंसति	☐ झुकना चाहता है < नम्तुम् इच्छति।
√नी (नयति)	— निनीषति	☐ ले जाना चाहता है < नेतुम् इच्छति।
√नृत् (नृत्यति)	— निनर्तिषति	☐ नाचना चाहता है < नर्तितुम् इच्छति।
√बुध् (बोधति-ते)	— बुबुधिषति	☐ जानना चाहता है < बो [□] म् इच्छति।
√ब्रू (ब्रवीति, ब्रूते)	— विवक्षति	☐ बोलना चाहता है < वक्तुम् इच्छति।
√भिद् (भिद्यते)	— बिभित्सति	☐ तोड़ना चाहता है < भेतुम् इच्छति।
√भी (बिभेति)	— विभीषति	☐ डरना चाहता है < भे तुम् इच्छति।
√भ्रम् (भ्राम्यति)	— विभ्रमिषति	☐ घूमना चाहता है < भ्रमितुम् इच्छति।
√मा (माति, मिमीते)	— मिनित्सति	☐ नापना चाहता है < मातुम् इच्छति।
√मिल् (मिलति - ते)	— मिमिलिति	☐ मिलना चाहता है < मिलितुम् इच्छति।
√मुद् (मोदते)	— मुमुदिषति	☐ प्रसन्न होना चाहता है < मोदितुम् इच्छति।
√यज् (यजति-ते)	— यियक्षति	☐ यज्ञ करना चाहता है < यष्टुम् इच्छति।
√याच् (याचते)	— यियाचिषति	☐ माँगना चाहता है < याचितुम् इच्छति।
√युज् (युज्यते)	— युयुक्षति	☐ जोड़ना चाहता है < योक्तुम् इच्छति।
√युध् (युध्यते)	— युयुत्सति	☐ यु [□] करना चाहता है < यो [□] म् इच्छति।
√रक्ष् (रक्षति)	— रिरिक्षति	☐ रक्षा करना चाहता है < रक्षितुम् इच्छति।
√रम् (रमते)	— रिरंषति	☐ रमण करना चाहता है < रन्तुम् इच्छति।
√कृष् (कर्षति)	— चिकृषति	☐ जोतना चाहता है < क्रष्टुम् इच्छति।
√क्रम (क्रामति)	— चिक्रमिषति	☐ लाँघना चाहता है < क्रमितुम् इच्छति।
√क्री (क्रीणाति)	— चिक्रीषति	☐ खरीदना चाहता है < क्रेतुम् इच्छति।
√क्रीड् (क्रीडति)	— चिक्रीप्सति	☐ खेलना चाहता है < क्रीडितुम् इच्छति।
√क्षिप् (क्षिपति /ते)	— चिक्षिप्सति	☐ फेंकना चाहता है < क्षेप्तुम् इच्छति।
√खन् (खनति-ते)	— चिखनिषति	☐ खोदना चाहता है < खनितुम् इच्छति।
√खाद् (खादति)	— चिखादिषति	☐ खाना चाहता है < खादितुम् इच्छति।
√गण् (गणयति-ते)	— जिगणयिषति	☐ गिनना चाहता है < गणयितुम् इच्छति।
√गुप् (गोपायति)	— जुगोपयिषति	☐ रक्षा करना चाहता है < गोपितुम् इच्छति।
√गै (गायति)	— जिगाषति	☐ गाना चाहता है < गातुम् इच्छति।
√चल् (चलति)	— चिचलिषति	☐ चलना चाहता है < चलितुम् इच्छति।
√चुर् (चोरयति-ते)	— चुचारयिषति	☐ चुराना चाहता है < चोरयितुम् इच्छति।

√ज्ञा (जानाति, जानीते)	— जिज्ञासते	□ जानना चाहता है < ज्ञातुम् इच्छति।
√ताड् (ताडयति)	— तिताडयिषति	□ पीटना चाहता है < ताडयितुम् इच्छति।
√तप् (तपति)	— तितप्तति	□ तप करना चाहता है < तप्तुम् इच्छति।
√दह (दहति)	— दिधक्षति	□ जलना चाहता है < दग्धुम् इच्छति।
√तृ (तरति)	— तितीर्षति	□ तैरना चाहता है < तरितुम् इच्छति।
√त्यज् (त्यजति)	— तितीक्षति	□ छोड़ना चाहता है < त्यक्तुम् इच्छति।
√त्रै (त्रायते)	— तित्रासते	□ रक्षा करना चाहता है < त्रातुम् इच्छति।
√वप् (वपति-ते)	— विवप्सति	□ रहना चाहता है < वप्तुम् इच्छति।
√शिक्ष् (शिक्षते)	— शिशिक्षिषति	□ शिक्षा देना चाहता है < शिक्षितुम् इच्छति।
√शास् (शास्ति)	— शिशिसिषति	□ शासन करना चाहता है < शासितुम् इच्छति।
√शीड् (शेते)	— शिशियिषते	□ सोना चाहता है < शयितुम् इच्छति।
√सह् (सहते)	— सिसक्षते	□ सहना चाहता है < सोदुम् इच्छति।
√नृत् (नृत्यति)	— निनर्तिषति	□ नाचना चाहता है < नर्तितुम् इच्छति।
√रुद् (रोदिति)	— रुरुदिषति	□ रोना चाहता है < रोदितुम् इच्छति।
√रुध् (रूणि, रुन्धे)	— रुरुत्सति	□ रोकना चाहता है < रोद्धुम् इच्छति।

10.7. सारांश

संस्कृत भाषा समास शैली प्रधान है। इसमें अनेक पदों के लिए एक पद का निर्माण समास, प्रत्यय, नामधातुओं की सहायता से बनाया जा सकता है। संस्कृत में ऐसे पद दो वर्गों में विभाजित किए गए हैं-1. नामरूपों से निष्पन्न क्रियापद पद तथा द्वितीयतः धातु से निष्पन्न क्रियारूप । नामपदों के अतिरिक्त तिङन्त प्रत्ययों के योग से निष्पन्न क्रियारूपों के अन्तर्गत तत्तान्त पद, समस्तपद एवं नामधातु तथा दूसरे वर्ग में सन्नन्त यङ्ङन्त एवं यङ्लुगन्त क्रियापद आते हैं। समास के अन्तर्गत प्रायः बहुव्रीहि समास, द्वन्द्व समास के अधिक रूप बनते हैं। नामधातु से निष्पन्न क्रियारूपों के विशेष विशेष अर्थ होते हैं। बार-बार किये जाने या अतिशय बताने के अर्थ में यङ्ङन्त रूप बनाए जाते हैं। इच्छा के अर्थ में सन्नन्त रूपों का प्रयोग होता है। अनेक शब्दों के लिए एक शब्द के प्रयोग का अन्यतम उदाहरण तत्तान्त प्रत्ययों से निष्पन्न शब्द हैं। संस्कृत में ऐसे पदों का शब्दावली में महत्वपूर्ण स्थान है।

10.8. अभ्यास के प्रश्न :

निम्नलिखित पदों के विग्रह पदों को लिखें:

(क) स्थितप्रज्ञः, पीतदुग्धा, रूपवद्भार्यः, लम्बोदरः, सुगन्धिः विधवा, प्रियदर्शिनी, शुभानना, व्यूढोरस्कः, भीमपराक्रमः, केशाकेशि, पिनाकपाणिः, लम्बकर्णः श्वेताम्बरा, षडाननः अमेधः, मृत्युञ्जयः, कुम्भकारः, सुन्दरजानिः, पद्मनाभः

(ख) निम्नलिखित अनेक पदों के स्थान पर निष्पन्न पदों को लिखें:

समानः पतिः यस्याः सा, अमराः अस्यां सन्ति इति, श्वश्रूश्च श्वशुरश्च, जाया च पतिः च, समानं वयं यस्य सः, नास्ति मेधा यस्य सः, गजस्य इव आननं यस्य सः, पुष्पं धनुर्यस्य सः, कल्याणी प्रिया यस्य सः, विगतः अर्थः यस्मात् तत्

निम्नलिखित पदों के विग्रह वाक्यों को लिखें।

(क) दाशरथिः, द्रौणिः, गाङ्गेयः, माद्रेयः, काषायं, रूपवान्, उदरिणी

(घ) अनेक पदों के स्थान पर निष्पन्न एक पदों को लिखें।

विनतायाः अपत्यं पुमान्, राधायाः अपत्यं पुमान्, वसुदेवस्य अपत्यं पुमान्, प्रशस्यं रूपं यस्य सः, बहवः गावः यस्य सः, गुरु उदरम् यस्याः सा

(च) निम्नलिखित सन्नत क्रियारूपों के आधार वाक्यों को लिखें:

अर्चयिषति, विवक्षति, जिजीविषति, ईप्सति, जिगीषति, पिपठिषति, बुभूषति, जिघत्सति, लिलेखिषति, चिकीर्षति, ज्ञातुम् इच्छति, कर्तुम् इच्छति, भोक्तुम् इच्छति, वक्तुम् इच्छति, भेतुम् इच्छति, चोरयितुम् इच्छति, गातुम् इच्छति, शिक्षितुम् इच्छति, नर्तितुम् इच्छति।

(छ) नामधातु से निष्पन्न निम्नलिखित क्रियापदों के आधार वाक्यों को लिखें।

प्रथयति, द्रढयति, द्रुमायते, दुःखायते, कलहायते, राजायते, शब्दायते, वाष्पायते, नमस्यति, क्षोदयति, मात्रीयते, नेदयति, पुत्रीयति, शीघ्रायते, धवलयति, पवित्रयति, दुःखायते मन्दायते, दवयति, रिपूयति, राजन्यति, मन्दायते, उदन्यति, कवयति, मलिनायते, मालाति, विद्वायते, श्रयति

(ज) अनेक शब्दों के स्थान पर निष्पन्न(एक) पदों को लिखें:

लघु करोति, व्याघ्र इव आचरति, मृदं करोति, कृष्णः इव आचरति, स्थूलं करोति, आत्मनः वधूम् इच्छति, धनाय आकांक्षति, शिष्यः पुत्रमिव आचरति, वीणया उपगायति, युवती इव आचरति, पितृव्यः पिता इव आचरति, अपण्डितः पण्डितः भवति, अशीघ्रं शीघ्रं भवति, तपः चरति, फेनम् उद्वमति, प्रश्नं करोति, अश्वेन अतिक्रामति, दण्डेन हन्ति, सत्यं आचष्टे, पाचक इव आचरति

(झ) चेक्रीयते, पापठ्यते, जरीगृह्यते, बेभीयते, लेलिख्यते, वात्रज्यते, ज□जप्यते, देदीव्यते, नरीनृत्यते, दरीदृश्यते।

(□I) निम्नलिखित वाक्यांशों से निष्पन्न एकपदिक रूपों को लिखें ।

पुनः पुनः अतिशयेन वा सेवते

पुनः पुनः अतिशयेन वा वदति

पुनः पुनः अतिशयेन वा दीव्यति

पुनः पुनः अतिशयेन वा विध्यति

पुनः पुनः अतिशयेन वा प्रीयते

पुनः पुनः अतिशयेन वा खादति

पुनः पुनः अतिशयेन वा रोदति

पुनः पुनः अतिशयेन वा ददाति

10.9. पठनीय ग्रन्थ

बृहद् अनुवाद-चन्द्रिका : चक्रधर नौटियाल हंस।

